

Новосадова Наталя. Соціально-правове положення научної інтелігенції Житомирщини в 20–30-х роках ХХ в. В статті представлені особливості соціально-правового положення представників научної інтелігенції міста і сільських регіонів Житомирщини на протязі 20–30-х років ХХ в. Показано шляхи формування місцевої еліти. Проведено кількісний аналіз за національним ознакою. Розкрито політичні настрої «старої» і «нової» інтелігенції по відношенню до радянської влади. Відзначено особливості і місце представників сільської научної інтелігенції в політично-економічних кампаніях, агітаційно-роз'яснювальній роботі і в процесах ліквідації кулацтва як класу. Розкрито особливості взаємодій місцевої інтелігенції з владою.

Ключові слова: інтелігенція, научна інтелігенція, освіта Житомирщини, національні меншини, «дисидент».

Novosadova Natalia. Socio-legal Status of Scientific Intelligentsia Zhytomyr in 20–30th Years of the XX Century. The article presents the characteristics of the socio-legal status of members of the scientific intelligentsia of the city and rural Zhytomyr during the 20's – 30's of XX century. The ways of formation of the local elite. A quantitative analysis based on ethnicity. Highlights the political mood of the «old» and «new» intellectuals to the Soviet authorities. Noted especially from rural location and scientific intellectuals in political and economic campaigns, awareness-raising and in the process of liquidation of the kulaks as a class. The features of the relationship of the local intelligentsia with power.

Key words: intelligence, scientific intelligence, education of Zhytomyr, national minorities, «dissent».

Стаття надійшла до редколегії
14.06.2013 р.

УДК 91“1926/1939”

Світлана Баханова

Висвітлення «режиму санації» в Польщі 1926–1939 рр. у шкільних підручниках з історії

У статті на основі аналізу шкільних підручників із сучасної історії простежено еволюцію оцінок «режиму санації» в Польщі 1926–1939 рр. від диктаторського режиму до авторитарного; парламентаризму, спрямованого на консолідацію нації; авторитарного режиму з деякими ознаками тоталітаризму.

Ключові слова: «режим санації», Ю. Пілсудський, шкільний підручник.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалії сучасного життя України, що характеризуються реформуванням різних галузей суспільства, спонукають до ретельного вивчення історичного досвіду суспільних перетворень у країнах, що опинилися у подібних історичних ситуаціях. Одним із спроб реформування у східноєвропейських країнах був «режим санації» у Польщі. З іншого боку, своєрідність сучасної історіографічної ситуації полягає не лише в розширенні тематики досліджень, а й у залученні нових історіографічних джерел, зокрема шкільних підручників. Невід'ємною вимогою до сучасного підручника з історії є його науковість – зорієнтованість змісту на найновіші досягнення історичної науки, що включає і нові наукові факти, і сучасні інтерпретації. Серйозні зміни, що відбулися впродовж останніх двох десятиліть у змісті шкільних програм і підручників з сучасної історії, потребують здійснити його аналіз для з'ясування відображення в навчальних книгах основних тенденцій сучасної історіографії, зокрема щодо висвітлення «режиму санації».

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема «режиму санації» в Польщі була предметом дослідження Н. Аліксієвця, З. Баран, С. Бочарова, Т. Зарецької, М. Крикун, О. Парнетої, О. Паславської, але суто історичного, не торкаючись аспекту подання в навчальній літературі. Водночас існує низка праць, присвячених висвітленню подій сучасної історії в сучасних шкільних підручниках. Це роботи, присвячені шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії – Т. Володіна, О. Орловський, Н. Поваляєва, О. Крючкова, О. Фукс, М. Шабельников, в

українській – І. Гирич, Я. Грицак, Г. Касьянов, Л. Зашкільняк, О. Удод, Н. Яковенко та ін.); дидактичним аспектам подання історичного матеріалу в підручнику (К. Баханов, І. Гирич, Н. Гупан, В. Мисан, О. Пометун.); аналізу висвітлення окремих тем і ракурсів шкільних підручників (Н. Гончаренко, М. Кушнарьов, М. Мудрий, В. Серета, Ю. Шаповал, Н. Яковенко й ін.). Проте бракує досліджень, присвячених висвітленню «режиму санації» в Польщі у шкільних підручниках.

Мета статті – простежити еволюцію в оцінках «режиму санації» в Польщі в українських шкільних підручниках з історії кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У радянських підручниках з історії 70 – початку 80-х рр. ХХ ст. питання «режиму санації» оминалося. Увага авторів зосереджувалася насамперед на історії провідних країн – США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії. З історією Польщі учні знайомилися у контексті початку Другої світової війни, а більш докладно – із часу встановлення в Польщі прорадянського режиму та її залучення до соціалістичного табору. У другій половині 80-х рр. із наростанням демократичних процесів у Східній Європі та посиленням впливу цього регіону на європейську політику до шкільних програм і, відповідно, до підручників було включено тему «Країни Центральної та Східної Європи», у якій, зокрема, йшлося про встановлення реакційних режимів [1, с. 93]. У підручнику «режим санації» розглядався як ілюстрація загального процесу капіталістичної стабілізації, що «супроводжувався загостренням боротьби між різними угрупованнями за економічне і політичне переважання, яке у низці випадків призводило до змін у політичній системі, спрямованих на ліквідацію або обмеження буржуазно-демократичних і встановлення диктаторських режимів» [2, с.102]. Автор розділу С. Стецкевич характеризував «санаційний режим» як диктаторський, що ховався за привабливими гаслами, які вводили в оману навіть комуністів: «Підтримали Пілсудського й ліві партії, в тому числі і комуністи, які помилково вбачали в ньому представника дрібної буржуазії, котрий виступав проти буржуазної реакції. Насправді Пілсудський, проголосивши гасло “санації” (“оздоровлення”), мав за мету змінити політичну систему шляхом створення сильної виконавчої влади, обмеження ролі парламенту й політичних партій. Конституція 1921 р. була збережена, але практично в країні утвердився диктаторський режим, який отримав назву “санації” і здійснював політику в інтересах буржуазії та поміщиків» [2, с. 103].

У перших українських підручниках з історії оцінки «режиму санації» були більш стримані, хоча спочатку переважала негативна тональність. Так, у підручнику, написаному львівськими авторами М. Рожиком, М. Єрстенюком, М. Пасічником, О. Сухим, І. Федиком, зазначається, що «режим санації» «надавав диктаторські повноваження Ю. Пілсудському і сприяв зміцненню позицій правлячих кіл та стабілізації економіки». Проте останнє тривало недовго, країну охопила криза («В умовах економічних та соціальних потрясінь Пілсудський намагався встановити в країні тоталітарний режим. Він боровся проти будь-яких проявів опозиції»; «нова Конституція, яка підпорядковувала сейм і сенат президенту, ліквідувала низку громадянських прав» [3, с. 78]). Наступник Ю. Пілсудського Е. Ридз-Смігла «продовжував політику терору й переслідувань»; в економічному відношенні Польща не змогла вийти з глибокої кризи; у зовнішній політиці режим уклав із фашистською Німеччиною пакт про ненапад, спровокував конфлікт з Литвою, приєднав до Польщі Тешинську область Чехо-Словаччини. Як наслідок, «“санаційний режим” став жертвою власних політичних амбіцій, зумовлених нездатністю вести миролюбну політику» [3, с. 79]. У подальших виданнях підручника позиція авторів не зазнала змін.

Подібну оцінку режиму дають донецькі автори Ю. Теміров, Н. Темірова, І. Тодоров. Зміцнення режиму санації вони пов'язують із пожвавленням економіки в середині 1926 р., яка давала великі валютні надходження, та підтримкою найвпливовіших і найбагатших людей країни (зібрання в Несвіжі в жовтні 1926 р.). Характерними ознаками «санації» історики вважають «уведення інституту заступників міністрів з числа військових, яких призначив підстаркуватий маршал», «зі своїми політичними противниками санаційна влада розправлялася досить різко». Деякі поступки національним меншинам на початку «санації» «переросли у відверту конфронтацію» [4, с. 229]. Як приклад, наводиться політика «примирення» («пацифікації») щодо українців. Стикнувшись із кризою, Ю. Пілсудський вбачав вихід із неї «у встановленні ще більш авторитарного правління та його конституційного закріплення» [4, с. 229]. Тривалість існування режиму автори пояснюють слабкістю лівих сил і негативним впливом СРСР: «Спроба створити народний фронт не мала успіху. Окрім

того, відповідно до рішення виконкому Комінтерну (за пропозицією Й. Сталіна) Компартія Польщі була звинувачена у відході від генеральної лінії та розпущена» [4, с. 230].

С. Білоножка у підручнику, створеному істориками Запорізького національного університету, умовно поділяє «режим санації» на два періоди. Перший, на його думку, мав позитивні ознаки – ліквідація безробіття, припинення на певний час процесу знецінення грошей, що пов'язано з низкою чинників. Насамперед це – вміла політика самого Ю. Пілсудського («не належачи до жодної з партій, президент уміло використовував тактику лавірування і протиріч між політичними опонентами, створюючи собі імідж непримиримого і справедливого керівника» [5, с. 155]), сприятлива кон'юнктура та вдалі економічні заходи (1) покращення економічної кон'юнктури в Європі (монополія польського вугілля в умовах страйку 1926 р. англійських шахтарів); 2) підсилення впливу іноземного капіталу і досягнення за цей рахунок економічної стабільності; 3) акціонування великих підприємств Польщі іноземними інвесторами; 4) заохочення владою процесу монополізації економіки; 5) модернізація виробництва [5, с. 156]). Другий період автор відраховує від кінця 1927 р. і пов'язує з економічною катастрофою, яка «зачепила Польську республіку набагато глибше й серйозніше, ніж інші держави Європи» [5, с. 156]. Це пояснюється особистими прорахунками Ю. Пілсудського: «Однак Пілсудський не зміг використати зростання економічних показників для зміцнення політичної стабільності, що виявилось в державному тероризмі та тиску на ліві сили» [5, с. 156]. Політика Ю. Пілсудського, з погляду С. Білоножка, призвела до поступової фашизації суспільства: «У суспільстві все частіше з'являлися фашистські ідеї, що знайшло своє відображення в новій конституції 1935 р. Ідеї парламентаризму і народовладдя в ній були остаточно зруйновані. Божественну напередвизначеність мала лише необмежена президентська влада, що свідчить про встановлення авторитарних тенденцій у державі» [5, с. 157]. У висновках автор класифікує санаційний режим як «перехідний від конституційної форми демократії до конституційного авторитаризму» [5, с. 157]. Основним наслідком «режиму санації» історик вважає «черговий розподіл Польщі» [5, с. 157].

Я. Бердичевський, Т. Ладиченко – одні з небагатьох авторів, які виокремлюють у підручнику термін «санація» та подають його тлумачення: «Санація (від лат. sanatio – лікування, оздоровлення) – з політичного погляду, авторитарний режим в умовах кризи парламентаризму, спрямований на консолідацію нації, суспільства, держави шляхом досягнення балансу різних інтересів» [6, с. 232]. Встановлення режиму автори-упорядники пов'язують із частою зміною урядів, політичною нестабільністю, відсутністю сильної влади, загостренням соціально-економічних проблем та активізацією лівих сил, які підтримували Ю. Пілсудського, вимогами введення надзвичайного стану. Власне «санаційний режим» оцінюється істориками неоднозначно. З одного боку, вони не приховують позитивних змін в економіці (створення 165 нових картелів, скорочення безробіття, послаблення соціальних конфліктів), проте вважають це не результатом діяльності Ю. Пілсудського, а загальноєвропейською ситуацією: «Прихід Ю. Пілсудського до влади збігся з частковою стабілізацією польської економіки, чому сприяли і покращення економічної ситуації в Європі, і загальний страйк англійських шахтарів» [6, с. 232]. З іншого боку, наголошується на негативних моментах політики режиму: «прагнули централізувати управління країною, спираючись на військову силу», «діяльність опозиційних партій... всіляко переслідувалася», «більшість виборців віддали свої голоси партіям, що були в опозиції до режиму», «нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої адміністрації в Західній Україні» [6, с. 232]. Така характеристика режиму підштовхує учнів до в цілому негативної оцінки «режиму санації». Проте наведені аргументи дисонують із запитаннями, адресованими учням: «Чому Ю. Пілсудський у сучасній демократичній Польщі є однією з найбільш шанованих постатей? Як, на вашу думку, чи можна режим “санації” вважати фашистським, як стверджували окремі дослідники, особливо у радянські часи?» [6, с. 233].

Харківський автор О. Овсянников вбачає сутність «режиму санації» в «оздоровленні економіки» [7, с. 87] та схиляється до загальної негативної оцінки: «У Пілсудського не було чіткої програми виходу з кризи, він використовував репресії. Для перемоги на виборах Пілсудський ввів у країні надзвичайний стан» [7, с. 88]. У підсумку автор наголошує, що режим, установлений Ю. Пілсудським, був авторитарним («при збереженні парламенту та багатопартійної системи влада знаходилася в руках диктатора. Пілсудський не зміг розв'язати національної проблеми, схиляючись до ідеї колонізації непопольського населення») [7, с. 88].

Т. Ладиченко, С. Осмоловський, характеризуючи «режим санації» у загальних рисах, вбачають у ньому насамперед політичний складник («Вельми невизначене гасло “санації” (“оздоровлення”), проголошене Пілсудським, його минуле соціаліста давали надію на те, що прихід до влади останнього приведе до певного оздоровлення політичного й економічного життя» [8, с. 247]. Проте за своєю сутністю це був авторитарний режим («Фактично він здійснював контроль над внутрішньою й зовнішньою політикою держави. Недарма його називали “начальником держави”») [8, с. 248].

Найбільш повно «режим санації» характеризується в підручниках П. Полянського. У першому навчальному посібнику (А. Трубайчук, П. Полянський, О. Задорожна, Ю. Комаров, Т. Ремех) «санація» тлумачиться авторами не як режим, а як період, що був у різній мірі успішним для Польщі залежно від галузі. Найпривабливішим вони вважають цей період для економіки (збільшення експорту вугілля, зернових і деревини, залучення іноземного капіталу, скорочення безробіття, зміцнення золотого, збалансування бюджету), але не стільки завдяки політиці Ю. Пілсудського, скільки через сприятливі міжнародні чинники, але це було нівельовано економічною кризою [9, с. 196]. У сфері внутрішньої політики Ю. Пілсудський спочатку лояльно ставився до тих, хто боровся проти нього у травневі дні 1926 р., а потім став переслідувати своїх опонентів, тисячами відправляючи їх до в'язниць. Ще більш непривабливою була національна політика «санаційного режиму» (уніатські та православні церкви перетворювалися на костели, населення примусово полонізувалося, ліквідувалися українські організації, закривалися школи, вершиною цього стала політика «пацифікації» (умиротворення) українців і створення концтабору у Березі Картузькій (1934)) [9, с. 196].

У наступному підручнику П. Полянський виокремив чотири складові частини «режиму санації», деталізуючи кожен з них: 1) державний устрій: а) президент (І. Мосціцький) і прем'єр-міністр (К. Бартель) обиралися сеймом. Після перевороту 1926 р. Ю. Пілсудський номінально зберіг за собою лише посаду військового міністра; б) конституція 1935 р. обмежила повноваження президента, який відтепер ділив владу з прем'єром та маршалом сейму; в) суттєве обмеження ролі парламенту з одночасним розширенням повноважень виконавчої влади; 2) політичний режим: а) обмеження впливу парламентських партій; б) складна виборча система (понад 30 виборчих списків під час голосування); в) заборона офіцерам, більшість із яких підтримувала «санацію», вступати до політичних партій; г) обмеження свободи, преси та друку; д) тимчасовий характер і незначні (порівняно з СРСР та Німеччиною) масштаби репресій проти опозиції (1935 р. із в'язниць було випущено 3,5 тис. політичних в'язнів); 3) громадське життя: а) культ особи Ю. Пілсудського існував паралельно з критикою його діяльності з боку опозиції; б) відсутність панівної ідеології; в) легальне існування різноманітних молодіжних організацій (релігійних, націоналістичних, скаутів, «червоних харцерів» тощо); 4) економічно-соціальні – відсутність централізованого управління, існування підприємств і господарства різних форм власності [10, с. 167]. Автор уникає загальних оцінок режиму, надаючи учням можливість зробити власні висновки. Хоча наведений істориком список ознак «санації» (тимчасовий характер, незначні масштаби репресій, культ особи паралельно з критикою його опозицією, відсутність панівної ідеології, легальне існування молодіжних організацій тощо) демонструє ставлення автора до «санації» як авторитарного, а не тоталітарного режиму. Це підкреслюється запитаннями до учнів: «Визначте спільні і відмінні риси між “санаційним” та тоталітарними режимами 30-х рр. Чи був, на Вашу думку, “санаційний режим” тоталітарним?» [10, с. 168]. У наступному виданні підручника П. Полянський відмовився від обережних характеристик масштабів та тривалості репресій проти опозиції [11, с. 212].

Висновки. Отже, в шкільних підручниках з історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбулася значна переоцінка «режиму санації» від диктаторського режиму, подібного до фашистського (останні радянські підручники), до авторитарного (М. Рожик, М. Єрстенюк, М. Пасічник, О. Сухий, І. Федик), перехід від «конституційних форм демократії до конституційного авторитаризму» (С. Білоножко), авторитарний режим в умовах кризи – парламентаризм, спрямований на консолідацію нації (Я. Бердичевський, Т. Ладиченко), авторитарний режим із деякими ознаками тоталітаризму (П. Полянський).

Джерела та література

1. Программы восьмилетней и средней школы. История. 4–10 кл. Основы Советского государства и права. 8 кл. – К. : Рад. шк., 1986. – 18 с.

2. Новейшая история. 1917–1939 : учеб. для 10 кл. сред. шк. / А. Я. Матусевич, С. М. Стецкевич, В. К. Фураев, А. И. Хейфец ; под ред. В. К. Фураева. – М. : Просвещение, 1991. – 143 с.
3. Всесвітня історія. Новітні часи (1914–1945) : підруч. для 10 кл. серед. шк. / М. Є. Рожик, М. І. Єрстенюк, М. С. Пасічник, О. М. Сухий, І. І. Федик. – К. : Генеза, 1996. – 192 с.
4. Темиров Ю. Т. История (1914–1945 гг.). Интегрированный курс : учеб. пособие для 10 кл. общеобразоват. шк. / Ю. Т. Темиров, Н. Р. Темирова, И. Я. Тодоров. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 488 с. [синхрон. табл. С. 457–465. Предмет. указатель терминов и понятий. – С. 466–467].
5. Давлетов А. Р. Всемирная история. Новейший период. 1914–1939 : учеб. пособие для 10 кл. общеобразоват. шк. / А. Р. Давлетов, С. В. Белоножко, В. Г. Космина, Ф. Г. Турченко. – Запорожье : Просвіта, 2003. – 416 с.
6. Всемирная история : учеб. пособие для 10 кл. общеобразоват. шк. : 4-е изд. перераб. / авт.-сост. Я. М. Бердичевский, Т. В. Ладиченко. – Запорожье : Премьер, 2000. – 496 с.
7. Всемирная история. 1914–1939 гг. : учеб. пособие для 10 кл. А. И. Овсянников. – Харьков : Ранок, 2000. – 192 с.
8. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
9. Всесвітня історія. XX ст. 1900–1945. Нарис з історії : навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закладів / А. Трубайчук, П. Полянський, О. Задорожна, Ю. Комаров, Т. Ремех. – К. : Генеза, 2000. – 312 с.
10. Полянський П. Всесвітня історія. 1914–1939 : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Полянський. – К. : Генеза, 2002. – 288 с.
11. Полянський П. Всемирная история : учеб. для 10 кл. общеобразоват. учеб. заведений : уровень стандарта, акад. уровень / П. Полянський. – Киев : Генеза, 2010. – 256 с.

Баханова Светлана. Освещение «режима санации» в школьных учебниках истории. Процессы реформирования различных сфер жизни Украины побуждают к изучению исторического опыта преобразований. В свою очередь, своеобразие современной историографической ситуации предполагает привлечение новых историографических источников, в частности школьных учебников, главным требованием к которым остается научность, предполагающая ориентацию содержания на новые факты и современные интерпретации. «Режим санации» был предметом исторических исследований, не касавшихся аспекта его освещения школьными учебниками.

В статье на основе анализа школьных учебников прослеживается эволюция в оценках «режима санации» от диктаторского режима, подобного фашистскому (последние советские учебники), до авторитарного правления (Н. Рожик, М. Ерстенюк, М. Пасечник, А. Сухой, И. Федик), перехода от «конституционных форм демократии до конституционного авторитаризма» (С. Белоножко), установления авторитарного режима в условиях кризиса парламентаризма, направленного на консолидацию нации (Я. Бердичевский, Т. Ладиченко), авторитарного режима с некоторыми признаками тоталитаризма (П. Полянський).

Ключевые слова: «режим санации», Ю. Пилсудский, Польша, школьный учебник.

Bakhanova Svetlana. Lighting the «Regime of Sanation» in School History Textbooks. Processes of the reforming of different spheres of Ukrainian life motivate to study the historical experience of conversion. At the same time singularity of modern historiographical situation suggests to attract new historiographical sources, in particular, school textbooks, the main requirement for which is scientificity suggesting the orientation of the content on new facts and modern interpretation. The «regime of sanation» was the subject of historical researchers which did not consider the aspect of its lighting in school textbooks.

In the article on the base of the analysis of school textbooks in newest history there can be seen the evolution in evaluation «regime of sanation» from the founder of the dictatorial regime, like fascist (last soviet textbooks) to authoritarian rule (N. Rozhik, M. Ersenuk, M. Pasechnik, A. Sykhoy, I. Fedik), transition from «constitutional reforms of democracy to constitutional authoritarianism» (S. Belonozhko), establishment of authoritarian regime in conditions of crisis of parliamentarism directed to consolidation of nation (Y. Berdychevsky, T. Ladychenko), authoritarian regime with some features of totalitarianism (P. Polyansky).

Key words: «regime of sanation», Y. Pilsudsky, Poland, school textbook.

Стаття надійшла до редколегії
11.06.2013 р.